

ردروایت ساخت نخستین

گنبد مشهد امام علی علیه السلام

به دست هارون الرشید

احمد خامه یار^۱

چکیده

در شماری از متون قدیمی و جدید ادعا شده است که نخستین ساختمان حرم مطهر امام علی علیه السلام، گنبدی بود که به دستور هارون الرشید (خلیفه عباسی) روی قبر ایشان ساخته شد. در این مقاله ضمن ارائه پیشینه‌ای از این نگاشته‌ها، ادعای فوق با رویکرد انتقادی بررسی شده است و نشان می‌دهد که چنین روایتی اصالت و اعتبار تاریخی ندارد؛ افزون بر این از شواهد تاریخی کهن برمی‌آید که نخستین ساختمان حرم علوی حدود یکصد سال پس از هارون به دست داعیان علوی زیدی طبرستان ساخته شده است.

کلیدواژه‌ها: نجف، امام علی علیه السلام، آستان علوی، هارون الرشید، تاریخ معماری.

۱. مسئول واحد احیای میراث پژوهشکده حج و زیارت.

درآمد

در برخی متون سده‌های میانی، از ساخت گنبدی روی قبر امیر مؤمنان علی علیه السلام به دستور هارون الرشید (خلافت: ۱۷۰-۱۹۳ق) سخن به میان آمده است؛ از این رو شماری از نویسندگان و تاریخ‌نگاران آستان مقدس علوی در سده اخیر، گنبد هارون را نخستین ساختمان روی قبر امام علی علیه السلام دانسته‌اند (ادامه مقاله).

نگارنده نوشتار پیش‌رو، ضمن بررسی پیشینه چنین دیدگاهی، گزارش‌های موجود در این زمینه را با رویکرد انتقادی واکاوی و بررسی می‌کند و با ارائه گزارش‌های تاریخی، روایت ساخت گنبد به دست هارون را بی‌اعتبار نشان می‌دهد.

از میان نویسندگان و پژوهشگران این حوزه، تنها صلاح الفرطوسی است که در تک‌نگاری مفصل خود درباره تاریخ حرم مطهر علوی، روایت مورد نظر را با نگاه انتقادی بررسی کرده و در اعتبار تاریخی آن تشکیک نموده است؛ با این حال آن را کامل رد نکرده و احتمال ساخت گنبد به دست هارون را وارد دانسته است. (الفرطوسی، ۲۰۰۸م، ص ۱۱۵-۱۲۷)

پیشینه روایت ساخت گنبد امام علی علیه السلام به دست هارون الرشید

در شماری از گزارش‌های سده‌های میانی، روایت زیارت قبر امام علی علیه السلام از سوی هارون الرشید بیان شده است؛ چنان‌که در آن زمان برای عموم، پنهان و ناشناخته بوده است. شیخ مفید (د ۴۱۳ق) از نخستین کسانی است که این روایت را در کتاب ارشاد خود نقل کرده است. (مفید، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۲۵-۲۷). چکیده روایت چنین است:

روزی هارون به قصد شکار به ناحیه ثویّه و غریّین (موقعیت نجف کنونی) رفته بود. آهویی از ترس او به زمینی بلند پناه برد که سگ‌ها و بازهای شکاری نمی‌توانستند وارد آن شوند. هارون از یکی از پیران بنی‌اسد درباره آن بلندی پرسید و او پاسخ داد که از پدران خود شنیده که آنجا قبر امام علی علیه السلام است. هارون وضو گرفت، آنجا نماز گزارد و پس از زیارت

و تضرع بازگشت.

در سده هفتم هجری عبدالکریم بن طاووس (د ۶۹۳ق) در کتاب مشهورش *فرحة الغری* همین روایت را به اسنادش به شیخ مفید نقل کرده است (ابن طاووس، ۱۴۳۱ق، ص ۲۶۶-۲۷۰). او در ادامه، به وجود تحریر دیگری از این روایت اشاره کرده است که آن را صفی‌الدین محمد بن معد موسوی (د ۶۲۰ق)، از فقهای شیعه، در یکی از کتب حدیث قدیمی دیده بود؛ چنان‌که این روایت افزوده‌ای دارد که در روایت شیخ مفید نیست و ابن طاووس نیز روایت را تکرار نکرده و تنها به نقل این افزوده بسنده کرده است. (همو، ص ۲۷۰-۲۷۱)

در هیچ‌یک از دو روایت فوق به ساخت گنبد و ساختمان به دستور هارون اشاره نشده است و هر دو روایت با گزارش زیارت قبر پایان می‌یابد. با این حال ابن طاووس پس از نقل دو روایت فوق، از قول ابن طحّال^۱ - بدون استناد به منبعی دیگر - از ساخت قبر و گنبدی روی قبر امام علی علیه السلام به دست هارون سخن گفته است. (همو، ص ۲۷۳-۲۷۴) ابن طحّال در این نقل قول، قبر را کوچک‌تر از صورت قبر زمان خود (به ابعاد یک ذراع از هر طرف) و از آجر سفیدرنگ و گنبد را با خشت و گل قرمز رنگ توصیف کرده است که بالای آن خمره‌ای سبزرنگ وجود داشت. به گفته او این خمره^۲ تا زمان او نیز در خزانه حرم علوی نگهداری می‌شد.

به نظر می‌رسد نقل قول ابن طاووس از ابن طحّال، قدیمی‌ترین گزارش درباره ساخت

۱. ابن طحّال نام چند تن از اعضای یک خاندان - از محدثان شیعه - است که در طول سده ششم، مجاور و ساکن حرم علوی بوده‌اند. نخستین و مشهورترین شخص شناخته‌شده از این خاندان، ابو عبدالله حسین بن احمد بن محمد بن علی بن طحّال مقدادی است که شاگرد ابوعلی حسن، فرزند شیخ طوسی بوده و با توجه به اسناد حدیثی، در نیمه اول سده ششم می‌زیسته است، (طهرانی، ۱۴۳۰ق/۲۰۰۹م، ج ۳، ص ۷۳-۷۴؛ درباره فرزندان و نوادگانش، ر.ک: همو، ج ۳، ص ۵۷، ۶۰، ۶۸ و ۲۵۸) ابن طحّال یادشده در بالا، باید فرزند همین شخص به نام حسن بن حسین باشد که صاحب *فرحة الغری* چند بار به همین نام (ابن طاووس، ص ۱۰۶، ۱۴۱ و ۳۱۴) و چند بار نیز صرفاً با تعبیر «ابن طحّال» (همو، ص ۲۷۳، ۲۸۷ و ۳۲۵) از وی نقل قول کرده و لااقل تا سال ۵۸۷ زنده بوده است. (همو، ص ۳۲۹؛ همچنین ر.ک: طهرانی، ج ۳، ص ۶۸)

۲. در متن خبر، کلمه «جرّه» به کار رفته که معادل «خمره» در زبان فارسی است.

گنبد روی قبر امیر مؤمنان علی علیه السلام به دست هارون است و نویسندگان پس از او، این دیدگاه را رواج داده‌اند؛ از جمله حسن بن محمد دیلمی (سده هشتم هجری) در *ارشاد القلوب* خود، گزارشی مختصر از زیارت قبر امام علی علیه السلام از سوی هارون را به طریق مرسل از «عبدالله بن حازم» - راوی روایت - نقل کرده و در پایان افزوده است که به دستور هارون گنبدی با چهار ورودی (که می‌تواند گویای چهارطاقی باشد) روی قبر امام علیه السلام ساخته شد. (دیلمی، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۳۴۱-۳۴۲)

حمدالله مستوفی (د ح ۷۵۰ق) نیز گزارشی مختصر از همین روایت آورده است؛ با این تفاوت که هارون هنگام آگاهی از محل قبر امام علی علیه السلام امر کرد زمین را کاویدند، حضرت را خفته و زخم‌رسیده یافتند، گور او را ظاهر کردند و مردم بر آنجا مجاور شدند. در این روایت اشاره صریحی به ساخت گنبد نشده است؛ اما تاریخ حادثه سال ۱۷۵ قمری ثبت شده است. (مستوفی، ۱۳۸۱، ص ۷۱) همچنین ابن عنبه (د ۸۲۸ق)، نسب‌شناس مشهور، همین روایت را نقل کرده است و آشکار شدن محل قبر امام علی علیه السلام را در زمان هارون دانسته و به ساخت گنبد به دستور وی اشاره کرده است. (ابن عنبه، ۱۴۲۵ق، ص ۷۰-۷۱)

از میان نویسندگان معاصر، مرحوم شیخ محمد سماوی (د ۱۳۷۰ق) در *ارجوزه خود، عنوان الشرف فی وشی النجف* - که در تاریخچه آستان علوی سروده - به ساخت گنبد به دستور هارون اشاره کرده است. (سماوی، ۱۳۶۰ق/۱۹۴۱م، ص ۲۹) به پیروی از وی برخی آثار نوشته‌شده در تاریخ آستان علوی، ساخت گنبد به دستور هارون را نخستین ساختمان روی قبر امام علی علیه السلام بیان کرده‌اند. (از جمله: آل‌محبوبه، ۱۴۰۶ق/۱۹۸۶م، ج ۱، ص ۴۱؛ ماهر، بی‌تا، ص ۱۲۸؛ دایرة‌المعارف تشیع، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۶۸-۶۹).

گزارش‌های معارض در فرحة‌الغری ابن طاووس

اما از گزارش‌های معارض، به ویژه دو گزارش در کرامات رؤیت‌شده از قبر شریف امام علی علیه السلام که خود ابن طاووس در *فرحة‌الغری* نقل کرده است، چنین برمی‌آید که قبر تا مدت‌ها پس از هارون فاقد گنبد و ساختمان بوده است. در این دو گزارش تاریخ‌نگاران و نویسندگان

ساخت نخستین گنبد قبر امام علی علیه السلام را به دستور داعیان زیدی علوی طبرستان بیان کرده‌اند. نخستین گزارش را ابن طاووس از ابن داوود قمی (د ۳۶۸ق) و او از محمد بن تمام کوفی و او نیز از ابوالحسن علی بن حسن بن حجاج روایت کرده است (ابن طاووس، ص ۳۰۰-۳۰۱). این شخص باید منطبق بر یکی از راویان مذکور در رجال شیخ طوسی باشد که از وی در شمار کسانی نام برده که از ائمه علیهم السلام روایت نکرده‌اند و افزوده است که تلعبری سال ۳۳۳ق در مسجد کوفه، نزد وی روایت شنیده است. (طوسی، ۱۳۷۳، ص ۴۳۲)

خلاصه گزارش چنین است که در یکی از مجالس محمد بن عمران بن حجاج (پسر عموی راوی) سال ۲۷۳ق که جمعی از مشایخ اهل کوفه، از جمله عباس بن احمد عباسی، در آن حضور داشتند - و گویا همه اهل مجلس از شیعیان بودند - اسماعیل بن عیسی عباسی - که گویا مذهب مخالف داشت - وارد مجلس شد. با ورود او همه حاضران سکوت اختیار کردند؛ اما اسماعیل عباسی بر ایشان تأکید کرد که به ولایت همه ائمه علیهم السلام اعتقاد دارد؛ سپس داستان تحول مذهب خود را چنین شرح داد که او به دستور عموی خود داوود عباسی به همراه کارگرانی برای نبش قبر امام علی علیه السلام رفته بودند. پس از آنکه حفاران شروع به کندن زمین محل قبر کردند، در عمق پنج ذرع به زمینی سخت رسیدند. زمانی که غلام حبشی با کلنگ شروع به ضربه به زمین کرد، هر بار صدای شدیدی برمی‌خاست. با سومین ضربه وی، صدای بسیار شدیدی برخاست که غلام حبشی فریاد کشید و گوشت بدنش شروع به ریختن کرد. وی را نزد داوود عباسی بردند و او با مشاهده این وضعیت توبه کرد و از مذهب خود برگشت و دستور داد تا روی قبر صندوقی نصب کنند. (ابن طاووس، ص ۳۰۱-۳۰۴)

نکته مهم گزارش این است که ابوالحسن ابن حجاج در پایان تأکید کرده که صندوق را وقتی دیده است که حسن بن زید (حکومت: ۲۵۰-۲۷۰ق) هنوز دیواری روی قبر امام علیه السلام نساخته بود؛ بنابراین تا زمان داوود عباسی هنوز گنبد و ساختمانی روی قبر شریف وجود نداشته و او نخستین بار دستور نصب صندوقی روی قبر را داده است. متأسفانه در سایر منابع تاریخی اطلاعی درباره هویت داوود عباسی و زمان دقیق ولایت وی بر کوفه به دست نیامد.

گزارش دوم، کرامتی دیگر از قبر امام علی علیه السلام است، که ابن طاووس به اسناد خود از محمد بن علی بن دحیم شیبانی (زنده در ۳۵۱ق) نقل کرده است، و در آن، نام شریف ابن شجری دیده می‌شود. ابن دحیم در آغاز روایت، گزارش کرده است که او در کودکی (حدود سال ۲۶۰) به همراه پدر و عموی خود و جمعی دیگر مخفیانه به زیارت قبر امیر مؤمنان علیه السلام می‌رفتند. در آن زمان قبر، ساده و اطرافش سنگ بود و هیچ ساختمانی روی آن وجود نداشت. (همو، ص ۳۰۷-۳۰۸).

به احتمال زیاد این دو گزارش از دو منبع مفقود کهن نقل شده‌اند؛ گزارش نخست از کتاب مفقود موضع قبر امیر المؤمنین علیه السلام، اثر ابن تمام و گزارش دوم از آثار مفقود شریف ابو عبدالله محمد بن علی حسنی، معروف به ابن شجری (د ۴۴۵ق) است که می‌دانیم صاحب آثاری درباره فضیلت و زیارت مکان‌های مقدس شیعه بوده است؛ از جمله کتاب فضل الکوفة و کتاب فضل زیارة الحسين علیه السلام (طهرانی، ۱۴۳۰ق/م ۲۰۰۹، ج ۲، ص ۱۷۰-۱۷۱). این مسئله، اعتباری دوچندان به این دو گزارش - در مقایسه با گزارش نقل شده از ابن طحال - می‌دهد.

واکاوی تاریخ اخت نخستین گنبد آستان علوی در سایر منابع تاریخی

در برخی منابع تاریخی کهن و متقدم، گزارش‌های دیگری درباره نخستین گنبد روی قبر امام علی علیه السلام وجود دارد که با ادعای ساخت گنبد به دست هارون تعارض دارد و مؤید دو گزارش معارض آن در فرحة الغری ابن طاووس است. قدیمی‌ترین گزارش موجود، از ابواسحاق صابی (د ۳۸۴ق) مبنی بر ساخت گنبد روی قبر به دستور محمد بن زید داعی علوی (مقتول در ۲۸۷ق) است (صابی، ۱۹۷۷م، ص ۴۶-۴۷) که در برخی منابع بعدی بازتاب یافته است (از جمله: خوارزمی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۵۴).

همچنین ابن جوزی (د ۵۹۷ق) نیز از ابوالغنائم ابن نرسی (د ۵۱۰ق) نقل کرده است که در محل دفن امام علی علیه السلام، قبری وجود نداشت و زمین خالی بود تا اینکه محمد بن زید داعی قبر را آشکار کرد (ج ۱۷، ص ۱۵۱). همین گزارش را نیز ابن طاووس به نقل از ابن جوزی، در فرحة الغری نقل کرده است (ص ۲۸۳-۲۸۴). بنابراین در منابع تاریخی معتبر تا سده ششم

هجری، اشاره‌ای به ساخت گنبد از سوی هارون روی قبر امام علی (ع) نیست و نخستین بانی گنبد یا آشکارکننده قبر آن حضرت محمد بن زید داعی علوی معرفی شده است.

ابن حوقل، در نیمه سده چهارم، در توصیف حرم امام علی (ع) نوشته است: «این مکان را ابوالهیجاء عبدالله بن حمدان مشهور گردانید و برای آن حصار مستحکمی ایجاد کرد و روی قبر، گنبد عظیمی با ارکان مرتفع و درهایی از هر طرف ساخت». (ابن حوقل، ۱۹۳۸م، ج ۱، ص ۲۴۰) این ساخت‌وساز با توجه به دوره فرمانروایی ابوالهیجاء، باید حدود سال‌های ۲۹۳-۳۰۱ق انجام شده باشد و منافاتی با این ندارد که محمد بن زید داعی زودتر گنبدی روی قبر ساخته باشد. بر این اساس اشاره ابن حوقل می‌تواند ناظر به توسعه ساختمان حرم و باروی گرداگرد آن به دستور عبدالله بن حمدان باشد.

همچنین در برخی منابع از ساخت گنبد قبر امام علی (ع) به دستور عضدالدوله دیلمی (حکومت: ۳۳۸-۳۷۲ق) سخن به میان آمده است. البته نویسندگانی که از ساخت گنبد به دستور هارون سخن گفته‌اند، نقش عضدالدوله را در بازسازی و توسعه حرم علوی بیان کرده‌اند؛ (دیلمی، ج ۲، ص ۳۴۲؛ مستوفی، ص ۳۳؛ ابن عنبه، ص ۷۱)؛ نه اینکه بانی نخستین بنای حرم علوی بدانند.

به هر حال با توجه به گزارش‌هایی در متون تاریخی کهن که وجود گنبد روی قبر امام علی (ع) را پیش از دوره آل بویه بیان کرده‌اند، عضدالدوله دیلمی را نمی‌توان نخستین بانی آن به شمار آورد؛ هرچند او نقشی چشمگیر و مهم در توسعه ساختمان آستان علوی و شکل‌گیری بافت مسکونی یا شهرکی گرداگرد حرم مطهر داشته است.

نتیجه‌گیری

با توجه به منابع موجود، به نظر می‌رسد که درباره ساخت نخستین گنبد قبر امام علی (ع)، روایت قدیمی‌تر درست است؛ یعنی شناسایی اتفاقی قبر پنهان امام علی (ع)، در پی مشاهده کرامتی از محل قبر که نخستین بار تقریباً در پایان سده چهارم رخ داده و در ارشاد شیخ مفید نقل شده است. با این حال در سده ششم، گزاره‌ای مبنی بر ساخت گنبد روی قبر شریف به دستور

هارون، به روایت فوق افزوده شده و به تدریج به منابع دیگر راه یافته است و نویسندگان دوره‌های اخیر نیز با نقلی گسترده، به آن دامن زده‌اند.

در حالی که سایر منابع تاریخی هیچ اشاره‌ای به ساخت گنبد امام علی علیه السلام به دست هارون نکرده‌اند، بلکه حتی برخی منابع تاریخی کهن‌تر و بسیار معتبر مانند التاجی ابواسحاق صابی، از ساخت نخستین گنبد روی قبر شریف به دست محمد بن زید داعی علوی سخن گفته‌اند. وجود دو روایت دیگر در باب کرامات قبر امام علی علیه السلام که ابن طاووس در فرحة الغری نقل کرده، به طور کامل در تأیید این دیدگاه و ترجیح آن بر روایت قبلی است.

از این رو می‌توان گفت که روایت ساخت نخستین گنبد قبر امام علی علیه السلام به دست هارون جعلی و ساختگی است و گزارش‌های تاریخی معتبر و اصیل نشان می‌دهد که این گنبد نخستین بار به دستور محمد بن زید علوی، در نیمه دوم سده سوم هجری - حد فاصل سال‌های ۲۷۳ق (تاریخ یادشده در گزارش فرحة الغری) تا ۲۸۷ق (تاریخ قتل محمد بن زید) - ساخته شده است و سال‌های پایانی همین قرن یا نیمه نخست سده چهارم، به دست حاکمان شیعه دیگر همچون ابوالهیجاء ابن حمدان یا عضدالدوله دیلمی گسترش یافته است.

منابع

١. آل محبوبه، جعفر (١٤٠٦ق/ ١٩٨٦م) ماضى النجف وحاضرها، بيروت، دار الاضواء، ط ٢.
٢. ابن جوزى، عبدالرحمن بن على (١٤١٢ق/ ١٩٩٢م). المنتظم فى تاريخ الملوك والأمم، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، بيروت، دارالكتب العلمية.
٣. ابن حوقل، محمد (١٩٣٨م). صورة الارض، ليدن، بريل.
٤. ابن عنبه، احمد بن على (١٤٢٥ق). عمدة الطالب فى انساب آل ابى طالب، تحقيق: مهدي الرجائي، قم، مكتبة سماحة آية الله العظمى المرعشى النجفى الكبرى.
٥. الحكيم، حسن عيسى (١٤٢٧ق). المفصل فى تاريخ النجف الاشرف، قم، المكتبة الحيدرية.
٦. دايرة المعارف تشيع (١٣٦٦). تهران، بنياد اسلامى طاهر.
٧. ديلمى، حسن بن محمد (١٣٧٥ش / ١٤١٧ق). ارشاد القلوب، تحقيق: سيدهاشم الميلانى، طهران + قم، دار الأسوة للطباعة والنشر، ط ١.
٨. سماوى، محمد (١٣٦٠ق / ١٩٤١م). عنوان الشرف فى وشى النجف، النجف، مطبعة الغرى.
٩. صابى، ابراهيم بن هلال (١٩٧٧م). المنتزع من كتاب التاجى، تحقيق: محمد حسين الزبيدى، العراق، وزارة الاعلام.
١٠. طوسى، محمد بن حسن (١٣٧٣). رجال الطوسى، تحقيق: جواد القيوى الاصفهانى، قم، مؤسسة النشر الاسلامى - جماعة المدرسين فى الحوزة العلمية.
١١. الطهرانى، آغابزرگ (١٤٣٠ق / ٢٠٠٩م). طبقات اعلام الشيعة، بيروت، دار احياء التراث اسلامى.
١٢. الفرطوسى، صلاح (١٤٢٩ق / ٢٠٠٨م). قبر الإمام على وضريحه، بيروت، دار المؤرخ العربى، ط ١.
١٣. ماهر، سعاد (بى تا). مشهد الامام على فى النجف وما به من الهدايا والتحف، مصر، دارالمعارف.
١٤. مستوفى، حمدالله (١٣٨١). نزهة القلوب، تصحيح: سيد محمد دبیر سياتى، بى جا، حديث امروز.

